

LEONIDAS DONSKIS: NUO FAUSTIŠKŲJŲ MORFOLOGIJŲ IKI TAKIOJO BLOGIO KRITIKOS

GINTAUTAS MAŽEIKIS

ISSN 1392-0588 (spausdintas)

ISSN 2335-8769 (internetinis)

Vytauto Didžiojo universitetas, Kaunas

<http://dx.doi.org/10.7220/2335-8769.67.1>

2017. 67

SANTRAUKA. Straipsnyje¹ nagrinėjami Leonido Donskio filosofiniai samprotavimai apie blogio figūrų raidą Vidurio ir Rytų Europoje, remiantis jo kultūros morfologijos, idėjų genealogijos ir moralinės vaizduotės teorijomis. Nagrinėjama tema integruoja visą Donskio intelektualinę biografiją, siejasi su paskutiniais tyrimais ir iš dalies charakterizuoja visus jo tyrinėjimus. Pirmiausia trumpai apžvelgiamos Oswaldo Spenglerio morfologinės kultūros analizės prielaidos, Donskio puoselėjamas renesansinis titanizmas ir Apšvietos genijaus idėjos, toliau analizuojami jo moralinės vaizduotės bruožai, raida, pagrindinės koncepcijos. Moralinės vaizduotės problemas jis nagrinėja Vidurio ir Rytų Europos socialinės ir politinės kritikos bei distopijų analizės plotmėse. Pagrindinės figūros, kurios aptariamos straipsnyje, – tikratikystė, ideologiniai doktrinieriai, fundamentalistai. Pradžioje šias idėjas Donskis aptarinėjo remdamasis Vytauto Kavolio ir Aleksandro Štromo samprotavimais. Straipsnyje pateikiamas pavyzdys apie Kavolio požiūrių į kairumą skirtumus (revizionizmas *versus* valstybinė nomenklatūra), tuo paremtas ir Donskio požiūris į sovietinį paveldą bei kitamanystę. Taip pat diskutuojama apie Ričardo Gavelio kanuko, Stanisława Ignacy'aus Witkiewicziaus Murti-Bingo, Arthuro de Gobineau ir Czesława Miłoszo ketmano idėjas. O per Jevgenijaus Zamiatino, George'o Orwello ir Aldouso Huxley'io distopijas aptariama ir Donskio išplėtota Michelo Houellebecqo distopija „Salos galimybė“ bei jautriojo ciniko paveikslas. Liberalios visuomenės kritika Houellebecqo kūryboje tapo papildomu stimulu ir galimybe kartu su Zygmuntu Baumanu svarstyti Globalaus anonimo, adiaforizacijos ir takiojo blogio problemas šiuolaikinėje susvetimėjusių vartotojų visuomenėje. Straipsnio pabaigoje kritikuojami intelektualai apokaliptikai, skirtingai nei jie, Leonidas Donskis matė iškilios Europos paveikslą.

RAKTAŽODŽIAI: kultūrų morfologija, moralinė vaizduotė, idėjų istorija, lyginamosios civilizacijos, tikratikystė, kitamanystė, viešieji intelektualai, takusis blogis.

IVADINĖS PASTABOS

Leonido Donskio (1962–2016) kūrybai būdinga keletas raidos etapų. Pirmasis siejamas su špengleriškais kultūrų morfologijomis, jų metaforišku apmąstymu. Jis

¹ Straipsnis parengtas pagal LMT projektą „*Conditio humana: dvasinė niekšybė*. Filosofinis antropologinis tyrimas ir analizė“, nr. LIP-16125.

kupinas renesansinio titanizmo ir Apšvietos genijaus idėjų, kurios padėjo išsiveržti iš marksistinio istorinio materializmo įtakos. Antrasis etapas neatsiejamas nuo jo draugystės su Vytautu Kavoliu ir Aleksandru Štromu. Tai laikas, kada susiformavo savarankiški lyginamųjų civilizacijų tyrinėjimai, kai buvo pradėta plėtoti netiesinė idėjų istorija, aiškinamos moralinės vaizduotės trajektorijos, konfigūracijos, genealogija ir jų politinė svarba. Trečiasis etapas susijęs su antra disertacija, apginta Helsinkyje, ir knyga „Neapykantos formos: įaudrinta vaizduotė modernioje filosofijoje ir literatūroje“², kuri ne tik atvėrė moralinio ir politinio blogio problemas idėjų istorijos perspektyvoje, bet ir formavo itin kritišką požiūrį į Rytų inteligentų raidą, į jų proto formas. Naujoji moralinė politinė analizė buvo susieta su idėjų genealogija ir literatūros kritika – tai tapo išskirtiniu Leonido Donskio samprotavimų bruožu, jo stiliumi. Tai nereiškia, kad išnyko špengleriški, kavoliški ar štromiški motyvai, tačiau jie buvo pastūmėti į paraštes nagrinėjant antisemitizmo, Holokausto, ideologinio fundamentalizmo ir tikratikystės problemas. Ketvirtasis – po „Neapykantos formų“ Donskis jau veikė ir kūrė aprėpdamas skirtingas kryptis, vieną jų pavadinkime praktine – tai viešasis intelektualas, televizijos laidų vedėjas, komentatorius, politinis veikėjas, Europos Parlamento narys, žmogaus teisių gynėjas, tolerancijos principų pilietiniame sąjūdyje šalininkas bei aktyvus Lietuvos ir Rusijos sąmoningumo formų kritikas; kitą – filosofine-teorine, tyrinėjusia blogį ir neatsiejama nuo bendradarbiavimo su Zygmuntu Baumanu. Pagaliau Donskis – kultūros kritikas ir kultūros renginių dalyvis, įskaitant teatrą, knygas, muziką, sportą. Neketinu visų šių temų nagrinėti, apie tai jau esu rašęs kituose straipsniuose. Tačiau susitelksiu į jo blogio tyrinėjimus, paremtus Vidurio ir Rytų Europos patirtimi.

FAUSTIŠKOSIOS MORFOLOGIJOS IR MAIŠTINGA GENIJAUŠ KŪRYBA

Špengleriškas, manheimiškas ir markuziškas istorijos matymas padėjo Donskiui ištrūkti iš perestroikos metu veikusios subanalinto marksizmo tradicijos, o Oswaldo Spenglerio *Kulturmorphologie* ir *Kulturkritik* idėjos jam buvo visą gyvenimą reikšmingi mąstymo orientyrai. Apie špengleriškus Donskio filosofijos bruožus (sekant dviem kūriniams, pradžioje „Der Untergang des Abendlandes“, o vėliau – „Preußentum und Sozialismus“) kalbėta jau daug. „Vakarų saulėlydis“ padėjo formuoti lyginamąją morfologinę kultūrų, civilizacijų kilmės ir nuopuolio analizę, atskleisti

² Knyga pirmiau išleista anglų kalba: Donskis L. *Forms of Hatred: The Troubled Imagination in Modern Philosophy and Literature*. Amsterdam/New York: Rodopi, 2003. O 2007 m. ją į lietuvių kalbą išvertė Laimantas Jonušys.

dingos Europos paveikslą, o „Prūsija ir socializmas“ – aiškinti totalitarinį masių visuomenės ir Vakarų likimą. Vis dėlto Spenglerį jis vertino kritiškai ne tik dėl gana statiškos struktūrinės metodologijos, bet ir dėl kai kurių idėjų, suartinusių su tautiniu fundamentalizmu. Pirmiausia Donskis kritikavo Spenglerio išaukštintą meilę gimtosioms vietoms ir lankoms: „Gana įdomi ir tokia detalė, kad Spenglerio tirados prieš modernųjį industrializmą ir techniką kartu su žavėjimusi kaimo lanka rodo jį buvus pirmtaku Martino Heideggerio, pasižymėjusio priešišku moderniajai civilizacijai ir *Heimat* kultui.“³ *Heimat* – tėvynė, gimtoji arba dvasinio prisirišimo vieta, ilgainiui tapo kovos su įsivaizduojamu kosmopolitizmu ir žydu verslumu šūkiu, išaukštintusiu žemę, šaknis, kraują. Donskiui tokia pasaulėjauta atrodė doktrinieriškai pavojinga, bet tai netrukdė jam diskutuoti Arvydo Šliogerio filosofijos, atgręžtos į *flotopiją*, į tiesioginį vietos ir daikto aukštinimą, kas buvo labai artima *Heimat* idėjai. Dar viena skirtis yra Spenglerio, Heideggerio ir Šliogerio apokaliptiškumas, nuostata kaltinti modernizaciją visomis pasaulio blogybėmis. Donskis nuosekliai pasisakė prieš intelektualinę eschatologiją.

Nepaisant kai kurių skirtumų, kartais esminių, Spengleris jį lydėjo visą gyvenimą, svarbus buvo ne tik naujas žvilgsnis į civilizacijų istoriją, bet ir tai, kad Spengleris įgalino priešintis kantiškajai tradicijai jau sovietmečio pabaigos Lietuvoje. Lietuvos filosofijos kantiškumas, kaip vėliau ir sekimas Heideggeriu, dar vėliau Edmundu Husserliu, nebuvo tas kelias, kuriuo mąstė Donskis. Šiuo požiūriu jis buvo ir liko priešingas ir Vakarų marksizmo kontekste diskutuojančiam Vytautui Rubavičiui, ir radikaliai apokaliptiškam Martino Heideggerio, o vėliau Jeano Baudrillard'o sekėjui ir labai savitam mąstytojui Šliogeriui, ir liberaliai markužiškąją tradiciją nagrinėjančiam apokaliptiškam Vytautui Radžvilui, ir konservatyviam neokantininkui Alvydui Jokubaičiui... Donskis visados simpatizavo neoromantizmui, kūrusiam didingą Europos paveikslą, – titaniškai užduočiai, genijaus pašaukčiai. Jis liko su sąjūdžiu „Audra ir veržimasis“ („Sturm und Drang“), su Johanno Wolfgango von Goethe'ės genijumi, su Johanna Gottfriedu Herderiu. Šiuo požiūriu svarbios jo pastabos apie Johanną Georgą Hamanną (1730–1788), kuris buvo kontršvietimo atstovas, viešai oponavęs Kantui, įkvėpė ir sąjūdį „Audra ir veržimasis“, ir Herderį⁴. Donskis iškelia Hamanno figūrą ir filosofiją dėl kelių priežasčių: palaikyti mėgstamą autorių Gianbattistą Vico, kuriam skyrė dešimtis puslapių analizės, ir parodyti Isaiahui Berlinui, Latvijos žydu kilmės britų mąstytojui. Berlinas pateikė išsamią kontršvietimo reikšmės studiją ir anaipol nebuvo nuoseklus analitinės filosofijos atstovas, nors ir dėstė analitinės filosofijos autorių Oksforde aplinkoje.

³ Donskis L. *Neapykantos formos: įaudrinta vaizduotė modernioje filosofijoje ir literatūroje*. Vilnius: Versus aureus, 2007, 273.

⁴ Donskis L. *Pratęstos tiesos*. Vilnius: Versus aureus, 2014, 100–101.

Vis dėlto kontršvietimas – daugiaveidis: klerikalinis, dvaro civilizacijos, romantišnis, ideologinis... Donskis yra toli nuo klerikalinio kontršvietimo, tęsusio kontrreformacijos tradiciją, ir kritikuoja ideologinį doktriniškumą, susiformavusį XIX a. viduryje. Jam mielesnis dvaro kultūros manierizmas bei ikiromantinė, romantinė ir neoromantinė kūryba.

Spengleris skiria apolonišką (graikišką), maginį (arabų) ir faustišką (Europos) civilizacijų pradą, atitinkamai vertindamas ir moralės konfigūracijas bei kultūros ir civilizacijos raidą. Donskis nekartoja šių metaforų, nors aiškiai simpatizuoja faustiškai civilizacijai ir jos morfologijos dinamikai: idėjų ir sąjūdžių trajektorijoms. Spengleris jį traukė samprotavimų laisve ir trikdė sustingusiomis formomis, kur nebuvo vietos trajektorijoms, kintančioms konfigūracijoms, įveikiamoms genealogijoms ir individo *virtū* (Donskis asmeniškai puoselėjo dar Nicollo Machiavelli'io pabrėžtą *virtū* – individualaus išlavinto narsumo principą). Todėl ilgai morfoloģines išvalgas Leonidas Donskis smarkiai keitė bendraudamas su Vytautu Kavoliu ir perprasdamas jo moralinės vaizduotės konfigūracijų ir trajektorijų teoriją. Vėliau šią teoriją ir metodus Donskis efektyviai susiejo su idėjų istorija.

Disertacijos ir pirmųjų jo knygų kalbėseną atitiko Lewiso Mumfordo miesto raidos, kilimo ir nekropoliško žlugimo vizija, kurios, tiesa, vėliau Leonidui ir neprireikė. Tačiau kelių miestų idėjai jis liko dėmesingas: Klaipėdos ir truputį Karaliaučiaus, mažiau – Vilniaus, Rygos, Kauno⁵. Kur kas įdomiau, kad jo disertacijos pagrindu parengtos knygos „Moderniosios kultūros filosofijos metmenys“ puslapiuose lenktyniauja tuo metu dar peiktas Herbertas Marcuse'ė⁶ su tik į madą įeinančiu Antanu Maceina. Tačiau Spengleris ir čia pasitarnavo, padėdamas įveikti sovietinę kultūrologijos tradiciją *Kulturkritik* priemonėmis, o vėliau ir idėjų istoriją. Atrodo nesuderinamas Maceinos ir Marcuse'ės⁷, kataliko ir XX a. revoliucijos teoretiko, junginys yra paaiškinamas per jų kaltės arba nuodėmės teorijas, kaip pamatinį civilizacinį principą. Tik Marcuse'ė kaltę aiškina išplėstiniame Sigmundo Freud'o teorijų kontekste, o Maceina – prigimtinės nuodėmės ir kristologijos. Donskiui kaltės ir blogio veiklumo klausimas buvo svarbus, bet nei Marcuse'ės,

⁵ Donskis visą gyvenimą liko Klaipėdos miesto pilietis, net jei gyveno kitur ir atgulė Kauno Petrašiūnų kapinėse. Tačiau taip nutinka daugeliui savo miestų aistringų sekėjų, kai miesto institutų valdžia nesutaria su savo didžiaisiais kūrėjais.

⁶ Marcuse'ė tuo metu (1986–1993) dar buvo diskutuojamas ir kaip kultūrologas, kuris patariant Krescencijui Stoškui, Algirdui Gaizdučiui jį vienaip ar kitaip veikė.

⁷ Marcuse'ė, kritinės teorijos kūrėjas, apie 1950–1970 m. išplėtoja teoriją, kad naująją revoliuciją surengs ne papirkta ir klasinė savimonė praradęs proletariatas, o įvairios atstumtos ir menkinamos mažumos ir ta revoliucija pirmiausia keis visą kasdienybę. Naujosios revoliucijos šalimi buvo įvardijama JAV, o jos šaukliais afroamerikiečiai, feministės, seksualinės mažumos, hipiai ir t. t. Jo mokinė Angela Davis bent jau iš dalies bandė šią programą realizuoti. Marcuse'ės garbei buvo sukurtas trijų M šūkis MMM! – tuo metu reiškęs Marxas, Mao, Marcuse'ė. Donskis buvo toli nuo šio kairiųjų revoliucinių diskusijų, o Marcuse'ė jo kūrinuose pasirodo kaip seksualinio išlaisvinimo teoretikas.

nei Maceinos pasiūlyti sprendimo būdai jam nebuvo artimi. Jis, remdamasis Marcuse, išskiria tris kultūros pradžios metaforas: Prometėjo, Narcizo bei Orfėjo, ir pastebi, kad „Prometėjas tampa Vakarų civilizacijos herojumi“. Pasak Leonido Donskio, tai rado atgarsį „S. Šalkauskio ir A. Maceinos kultūros filosofijoje“, o „Orfėjas ir Narcizas yra Didžiojo atsisakymo įvaizdžiai“, kuriuos jis aiškina kaip Marcuse'ės pasirinkimą. Svarstant Donskio filosofiją, sakyčiau, kad jis sekė Prometėju, tačiau ilgėjosi bohemiško Orfėjo. Vėliau išplėtė pamatinių kultūros mitinių herojų, proto įvaizdžių (prototipų ar archetipų) ratą, pridurdamas: „Todėl pirmasis istorinis žmogus: Kainas, Prometėjas, Romulas“⁸, ir cituoja Maceiną, sakantį: „Kultūrą kuria nusikaltęs žmogus, kuris sutrauko ryšius su kažkuo <...>“⁹ Tačiau Leonidas nesvarsto nei freudistinės oidipinio komplekso, simbolinės tėvažudystės teorijos, kaip kultūros prielaidos, nei Adomo ir Ievos niekšybės ir apskritai Didžiosios Niekšybės idėjos, taip svarbios Maceinai. Vis dėlto Donskis pripažįsta, kad „dėl šios kaltės ir emancipuoto žmogaus nuodėmingumo ir slypi kultūroje jai būdingi dramatismas ir tragizmas“¹⁰. Vėliau jis apie nuodėmingumą beveik nekalbės, o jo požiūris į Maceinos tautinį klerikalizmą labai pasikeis iš apologinio į ryžtingai kritinį. Ilgainiui Donskis sukūrė visai kitą, didžiųjų kultūrinių idėjų ar vaizdų ir kūrinių, kuriuos sukuria genijai, teoriją. Šios idėjos tampa prototipais, švyturiais naujai mąstyti ir kurti, yra alternatyva, opozicija tiek maceiniškai klerikalinei visuomenės kritikai, tiek froidistiniam markuziškam seksualumo pervertinimui, tiek apokaliptinėms teorijoms, tiek kairiajam nihilizmui, tiek liberaliam skepticizmui. Tokiu požiūriu jis artimas Spengleriui, kuris rašo: „Skepticizmas yra grynosios civilizacijos išraiška, jis ardo ankstesniosios kultūros pasaulio paveikslą“¹¹. Leonidui būdingas Europos paveiklo kūrimas, pilietinė ironija, aštri ideologinių doktrinierių kritika, bet ne skepticizmas. Yra didelis skirtumas tarp jo mėgstamų Jonathano Swifto ir George'o Orwello kūrinių satyros ir ciniško skepticizmo, kuris yra ne ironiškai pritraukiantis, o šaltai atmetantis, naikinant. Genijus yra kupinas atviro juoko ir susižavėjimo, o ne pasaulio pabaigos, ne apokaliptinio skepticizmo.

Kultūrą kristalيزuoja tam tikri simbolinių organizacijų centrai, personažai, o juos kuria didieji genijai: Miguelio de Cervanteso Don Kichotas, Williama Shakespeare'o Romeo ir Džuljeta... Genijus įveikia kaltės ir nuodėmės, simbolinio apsimitinėjimo lauką, peržengia žanrų bei disciplinų ribas („Genijus – pranoksta žanrą“¹²) ir atveria naujus pasaulius ir horizontus. Kultūra kyla ne iš kaltės, o iš

⁸ Donskis L. *Moderniosios kultūros filosofijos metmenys*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1983, 18.

⁹ Ten pat.

¹⁰ Ten pat, 17.

¹¹ Spengler O. *The Decline of the West*. Volume one. New York: Alfred a Knopf, 1936, 45–46.

¹² Donskis L. *Paprastos tiesos*. Vilnius: Versus aureus, 2014, 40.

dvasios didingumo, ne iš pirminės nuodėmės, o iš gebėjimo peržengti normines ribas, ne iš ekonominio determinizmo, o iš kūrybingumo. Sekdamas Mumfordu ir Spengleriu, Donskis kalba apie kultūrų kilimą ir žlugimą, apie tuos, kurių dėka kultūra prašvinta: apie energingus ir didingus genijus, ir apie tai, kas ją sunaikina. Tai yra klasikinės Leontjevui, Spengleriui, Toinbiui būdingos temos. Donskis atsiskaido jų apokaliptikos, nuolatinio graudavimo apie pabaigas (būdingą ir Lietuvos inteligentams, pavyzdžiui, K. Stoškui, V. Radžvilui, A. Šliogerii), jų istoriosofinio pesimizmo. Donskio žvilgsnis yra optimistinis, nuspalvintas kitokiais lyginamosios civilizacijos ir idėjos istorijų tyrinėjimais, pirmiausia Shmuelio Eisenstadto, Norberto Eliaso ir Kavolio. Spenglerio ir Mumfordo istorija yra civilizacinė-ciklinė: atskirų kultūrų ir miestų sąranga, brendimas, energingas ir kovingas, kupinas romantikos tapsmas, didingi kūriniai, jų analizė, reprodukuojimas, skepticizmas ir dekadansas, civilizacijų nuosmukis ir miestų nekropolis.

TIKRATIKIŲ IR IDEOLOGINIŲ DOKTRINIERIŲ KRITIKA

Donskis pasirinko viešojo intelektualo kelią sekdamas Štromu ir kartu kritikuo- damas rusiškąją inteligento tradiciją, net jei ši siejama su tokiais iškiliais mąstyto- jais kaip Nikolajus Berdiajevas. Šia prasme Stasys Šalkauskis ir Antanas Maceina buvo atsidadę inteligentai, tačiau ne viešieji intelektualai, kurie laikytų visuomenės kritiką savo nuolatine laikysena. Donskis ne tik kritikuoja inteligentiją kaip idė- jinius doktrinierius, bet ir nuosekliai ir sąmoningai renkasi viešojo intelektualo, t. y. racionalaus visuomenės analitiko ir kritiko kelią. Šis pasirinkimas buvo nuose- kliai argumentuojamas kritikuoju tikratikystę, ideologinius doktrinierius ir inte- ligitų išdavystės bei baimės fenomeną.

Tikratikystės kritika yra esminė Donskio moralinių samprotavimų gija. Jis anaipol nėra šios kritikos pradininkas ir remiasi plačia panašių analitikų ir kri- tikų tradicija, kur ypač svarbų vaidmenį vaidino Vidurio ir Rytų Europos litera- tūra, itin jautri primetamoms vizijoms: vokiškoms, rusiškoms, krikščioniškoms. Tikratikystės samprata yra asocijuojama su tikėjimu išskirtiniu dvasingumu, šakni- mis ir krauju, kaip kultūros esmė, esencializmu, kaip nuostata kurti ideologiškai patvirtintus dalykus... Vienas iš tikratikystės kritikos pradininkų laikomas Sta- nisławas Ignacy'us Witkiewiczus ir jo romanas „Nepasotinamasis“ („Nienasyce- nie“, 1930), kurį plačiai aptarinėjo Czesławas Miłoszas ir Donskis. Witkiewiczus sukuria slapta valdomos Lenkijos ir Europos paramasonišką vaizdą. Inteligentai ir aukštuomenė valdžioje ir puoselėja kvazidvariškių gyvenimą ir santykius. Tačiau ilgainiui Europą ir Lenkiją užkariauja ateiviai nuo Kinijos ir Mongolijos, kurie

užgrobę Rusiją savo mąstymą, filosofiją ir pasaulėjautą skiepija senajam žemynui. Jie naudojami ne tik karinės galios, bet ir ideologijos bei psichodelikos priemonėmis. Psichodelinis preparatas, kuris naudojamas visa ko vienybės filosofijai suvokti ir įtikėti, vadinasi jų dvasinio lyderio Murti-Bingo vardu. Šios tabletės išsprendžia visas gyvenimo prasmės problemas, išvaduoja iš kankinančio tikrovės aiškinimo, nuo susidvejinimų ir suteikia naują tikėjimą, naują gerovės suvokimą, kartu suvokiant buvusios savo praeities tuštybę, menkumą. Witkiewiczius parodo ne tik raudonosios okupacijos pavojų, bet ir tai, kaip lengvai ilgą laiką viena teigusi inteligentija akimirksniu tampa kitos ideologinės doktrinos įsitikinusia sekėja. Miłoszas rašo: „Murti-Bingo šalininkas tarsi iš vidaus regi savo priešininką, nes jam tebeveikia senoji fazė, ir jau įsijungia naujoji. Šitaip neofitas tampa patyrusiu psichologu ir savo brolio minčių sergėtoju, daug akylesniu nei anų laikų sekliai ir detektyvai“¹³. Murti-bingo tabletės yra metafora, nurodanti, kad užgimsta kitokia patirtis (pakeistinė sąmonė) ir kitokie tikrovės mąstymo būdai, kitos aiškinimo technologijos (pakeistinis mąstymas). Ar murti-bingo vartotojas ir fanatikas yra moralinis niekšas: išdavikas, suvedžiotojas, melagis, svetimautojas?.. Bent sau šie žmonės mano, kad yra tikrosios dorovės ir tikrojo teisingumo puoselėtojai, garbingi naujieji inteligentai. Witkiewiczziui, Miłoszui ir Donskiui pati savaimė tikratikystė, ideologinis doktriniškumas jau yra blogis. Miłoszas rašo, perteikdamas murti-bingisto tikslus: „Pirmiausia reikėtų visiškai susidoroti su Bažnyčia, o tai, kaip žinoma, yra sudėtingas, daug kantrybės ir takto reikalaujantis uždavinys. Paskui, net ir visiškai pašalinus svarbiausiąjį iracionalių impulsų židini, dar lieka tautinės literatūros, kurios, šaltai apsvarsčius, taip pat skleidžia kenksmingą įtaką“¹⁴. Neaišku, kodėl Witkiewicziaus ir Miłoszo atmetamas kairysis, emancipacinis, projektas neturi savo iracionalaus šaltinio ir negali oponuoti katalikiškai ir tautinei kultūrai? Ši tema kiek kitaip yra pateikiama Donskio knygoje, kuris yra jautrus perdėtam tautiškumui bei katalikiškumui ir įvardija daugiau galimų iracionalumo šaltinių, tarp jų ir kairiosios bei dešinėsios patirties galimybę.

DONSKIO ŽVILGSNIS Į KAIRUMĄ: TARP TIKRATIKYSTĖS IR INDIVIDUALISTINIO REFORMIZMO

Kairumą kaip „iracionalaus impulso židinio“, taip pat kaip ir racionalaus pasirinkimo galimybę Donskis diskutuoja lygindamas Kavolio ir Štromo nuostatas, arba siekiamo (Kavolio formuluotė) ir atmetamo (Štromo formuluotė) nuostatas.

¹³ Miłosz Ch. *Pavergtas protas*: esė. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011, 36.

¹⁴ Ten pat, 37.

Donskis rašo: „V. Kavolis teigė, jog kairė visų pirma reiškia pasitikėjimą individualiu protu ir racionalių reformų galia – tikėjimas, kad galima reformuoti viską, net tikėjimą ir Bažnyčią, yra nulemtas daugiau ar mažiau įsisąmoninto kairiojo impulso“¹⁵. Kavolio kairumo mąstymas rėmėsi ir a) istorinėmis Prancūzijos didžiosios revoliucijos idėjomis, kur Nacionaliniame konvente, kairėje sėdėjo aktyvūs reformatoriai, ir b) sąmoningu bet kokio revizionizmo išaukštinimu, kaip nuolatinio racionaliu krypsmu. Šios kairumo idėjos išliko ir paveikė ne tik kairiojo liberalizmo gimimą, bet ir vėlesnę socializmo, anarchizmo, kairiojo libertarizmo raidą. Šiandien Vakaruose kairysis libertarizmas ir yra emancipacinis, pavyzdžiui, feministinis, individualistinis, giliai su pilietinėmis laisvėmis susijęs ir Bažnyčią kritikuojantis sąjūdis. Pagaliau jam būdingas nuolatinis revizionizmas ir kūrybinė plėtra. Atitinkamai Kavolis dešiniaisiais laikė tradicijos ir galios vienybės šalininkus, senosios tautos dvasios ir Bažnyčios gynėjus, ortodoksinius kurios nors ideologijos atstovus. Šia prasme sovietiniai komunistai buvo dešinieji, neigė ir reformizmą, o dar labiau nuoseklių revizionizmą ir fraksiškumą. Kavoliškas žvilgsnis į dešiniuosius atitiko ir Prancūzijos didžiosios revoliucijos Nacionalinio konvento sanklodą, ir lietuviškas „smetoniškas“ realijas. Štromo nuomonė apie kairiuosius sutapo su disidentiška kritika, adresuojama komunizmo lageriui ir jo pasaulinei įtakai, ir todėl neretai yra priešinga Kavolio žiūrai. Donskis rašo: „Kairei valstybė, pasak jo, visada yra svarbesnė už pilietinę visuomenę (kurią susitarkime traktuoti kaip įstatymų reguliuojamą ir save aktyvinti bei organizuoti pajėgiančią laisvų individų sandraugą). Kairieji nesuvokia socialinės pažangos be valstybės kišimosi į visuomenės gyvenimą.“¹⁶ Šis, štromiškas, kairės apibūdinimas aprėpia visą pasaulinę socializmo „stovyklą“, gyvavusią iki 1990–1991 m., kaip politinį faktą, o Didžiąją Britaniją ir JAV su jų pilietine saviorganizacija sieti su dešiniaisiais. Būtent valstybinis kairumas turėjo tendenciją susirgti nomenklatūrinėmis, biurokratinėmis klasėmis ir taip pat ketmaniškomis bei konspiratologinėmis ligomis. Politinę dešinę Štromas siejo su tokia pilietine visuomene, kur įstatymais grįstas pilietinis sprendimas yra svarbesnis nei valstybė, o disidentus traktavo kaip dešiniją pasirinkimą. Donskis bandė savitai sintetinti, sujungti šiuos priešingus kavoliškąjį ir štromiškąjį kairės vertinimą. Jis svarstė kairiųjų ir dešinių, konservatyvų, pasirinkimą, kaip vienodai galimus spontaniškumo, autentiškumo šaltinius, o ne tik katalikiškumą ar tautiškumą, kaip rasime Miłoszo tekste. Tačiau Donskis, Kavolis, Štromas nesvarsto *to* kairiojo kelio, kurį plačiai aptarė Hannah Arendt ir siejo su laisvų tarybų spontaniškumu, autonomijomis, kūrybingumu, savimoka ir solidarumo tinklų kūrimu, ką demonstravo 1956 m. Budapešto sukilimas, kuris dėl savo principų yra siejamas su 1918–1919 m.

¹⁵ Donskis L. *Taip, bet... Nepolitologiniai svarstymai apie politiką*. Vilnius: Versus aureus, 2007, 32.

¹⁶ Ten pat, 33.

spartakiečių sąjūdžiu ir revoliucija Weimaro respublikoje, su 1921 m. Kronštato sukilimu prieš bolševikų savivalę, su 1968 m. Paryžiaus sukilimu ir tarptautiniais situacionistais, su 1980 m. Lenkijos Solidarumu. Žinoma, Donskis puikiai žinojo apie Vakarų marksizmo kelią ir kartais komentavo György'į Lukács'ą Vengrijoje ir „Praxis“ mokyklą buvusioje Jugoslavijoje, tačiau tai nepaskatino jo pripažinti tarybų saviorganizacijos principo. Minėti kairieji sukilimai buvo nukreipti ne tik prieš tradicijos ir galios, elitizmo, dešiniąją hegemoniją, bet ir prieš pseudokairumą, siejamą su valstybės dominavimu, valstybinio kapitalizmo ir nomenklatūrinės klasės kūrimu. Donskis pastebi, kad po 1991 m. lietuviškas kairumas formuojasi kaip individualistinis ir pilietinis, labai saikingai prieštaraujantis valstybiniam, nomenklatūriniam kairumui. Tačiau šis prieštaravimas taip ir nevirto atviru bei įnirtingu susipriešinimu, kaip įvyko tarp kairųjų JAV, Prancūzijoje, Vengrijoje (1956 m.) ir kitur. Kairumo aiškinimas turėjo padėti suvokti, atskirti sovietinės tikrovės politinę įvairovę ir dramą, kuri aklam šiuolaikiniam ideologiniam doktrinieriui, neigiančiam visa, kas susiję su Sovietų Sąjunga, yra tiesiog nesuprantama.

GAVELIŠKI KANUKAI: PILKIEJI SISTEMOS TARNAI IR BANALUS BLOGIO NEŠĖJAI

Tikratikių paveikslą papildė Donskio (ir ne tik jo, bet ir Violetos Kelertienės, dariusios įtaką šiuo klausimu) nagrinėtas Ričardo Gavelio *kanukas*. Donskis aiškina Gavelio romaną „Vilniaus pokeris“, kur ištikimus sistemos tarnus, tikratikius: „pavadino kanukais – neregima sistema, kovojančia prieš kitoniškumą, talentą, savo nuomonės ir moralinio stuburo turėjimą, kitaip tariant, prieš etinę individualybę. Merdintis senis net mirties patale žino, kad Lietuva pilna tokių kaip jis – savo trobos fasadą dešimtis kartų perdažiusių ir visų spalvų antisisteminių elementų sėkmingai naikinusių biurokratų. Jokie jie demonai, jie būtent atgrasūs ir baisūs savo normalumu ir blogio banalybe, it Hannah Arendt aprašytasis pilkas ir nykus biurokratas, iki paskutinės akimirkos tikintis, jog viso labo tik dorai atlieka savo pareigą.“¹⁷ Donskis turi omenyje Arendt „blogio banalumo“ idėją ir nacių koncentracijos stovyklų, jų logistikos viršininką Adolfą Eichmanną bei jo teismą Jeruzalėje. Gavelio vaizduojami kanukai – be vaginų ir penių, po simbolinės savikastracijos – yra energiją ir gyvybę siurbiantys sovietinio nomenklatūrinio pasaulio personažai, kurie po nepriklausomybės atkūrimo persikūnijo ir toliau veikia laisvų žmonių gyvenimus. Simbolinė savikastracija yra minima neatsitiktinai: tai asmenys

¹⁷ Donskis L. Lietuva jaunos moters ir seno žydo akimis; <<http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/1-donskis-lietuva-jaunos-moters-ir-seno-zydo-akimis.d?id=61258695>> [žiūrėta 2013 m. gegužės 1 d.].

netekę lyties požymių, gundymo ir žaismo, tie, kurie nesugebėjo tapti daugiaveidžiais konformistais-ketmanais, apsimetėliais sistemos viduje. Kanukas dažniausiai yra vyresnio amžiaus persona, mėgstanti slapta stebėti ir įspėti, paskusti, teisti. Donskis atskleidžia kanuko bruožus: pilkumos, tylaus sąmokslų, bet ir valdžios siekimo. Gavelis kanukiškų elementų išvelgė ne tik tarp komunistų partijos biurokratų ir skundikų, bet ir vėliau tarp atgimusios Lietuvos LDDP partijos nomenklatūros. Tačiau neperdėkime kanukiškos galios. Ją dažniausiai perpranta ir įveikia ketmaniškas gudrumas.

KETMANIŠKAS DAUGIALYPUMAS: TARP KLASTOS IR IŠSIVADAVIMO

Miłoszas ir Donskis papildo Witkiewicziaus samprotavimus ketmano figūra. Ji remiasi visuotinio vaidinimo vienas prieš kitą idėja suskilusio proto sovietinio totalitarizmo sąlygomis. Pastebėsiu, šis apsimitinėjimas, bet ir aktorystė, ir šachmatų partijos nebuvo jokia mimezė ir neatitinka nei Aristotelio, nei Paulio Ricoeuro mimezės teorijoms keliamų sąlygų, o yra mimikrija, kaip ją kolonializmo tyrinėjimuose aprašė Homi Bhabha, Miłoszas ir Donskis masinį apsimitinėjimą ir vaidybą atskiria nuo meno šaltinių ir jau tikrai nesieja su Jeano Baudrillard'o simuliakrais ir simuliacija. Donskis buvo didelis teatro gerbėjas, Oskaro Koršunovo režisūros fanas ir labai aiškiai skyrė socialinio apsimitinėjimo figūras nuo teatrinio meno ir juo labiau nuo viešųjų ryšių, nuo originalo ir autentiškumo neturinčių simuliakrų. Vis dėlto Miłoszas, skirtingai nei Donskis, nesidomi kitomis totalinio apsimitinėjimo būsenomis: reginių, spektaklio visuomenės ir viešųjų ryšių kritika. Priešingai, Leonidas Donskis buvo nuoseklus imaginologijos ir įvaizdžio fabrikų kritikas. Kita vertus, jis buvo gana toli nuo Paryžiaus 1968 m. kairiųjų revoliucijos, kaip nuo jos kita forma ir būdu toli buvo ir Theodoras Adorno, Vakarų kairiųjų žvaigždė. Ryškiausi spektakliškos visuomenės kritikai buvo Guy Debord'as ir Raoulas Vaneigemmas, tačiau jų kritika buvo neomarksistinė, susijusi su kapitalo akumuliacijos ir susvetiminto proto reprodukcijos analize bei naujų rezistencijos formų kūrimu. Miłoszui ir Donskiui tai buvo toli. Vis dėlto Leonidas Donskis suvokia viešųjų ryšių ir įtikinėjimo kironiškumą, lygina tai su apsimitinėjimu ir įvardija ne tik baimę ir vaidybą, bet ir galingus įtikinėjimo mechanizmus.

Miłoszas ir Donskis priima Gobineau pasiūlytą taisyklę, ketmanu vadinti *apsimitinėjantį tikratikį*, t. y. žmogų, kuris „žino tiesą“¹⁸, tačiau neprivalo ir net neturi jos rodyti paklydusiems ar gali apsimesti valdančiojo režimo atstovais, konformistais. Šiuo atveju mums būtina atskirti Nicollo Machiavelli'į ir jo išmintinguosius

¹⁸ Miłosz Ch. *Pavergtas protas*, 79.

sekėjus, diplomatus nuo banalaus skilusio proto ir tikratikystės. Donskis, skirtingai nei Miłoszas, žavisi Machiavelli'iu, tyrinėja makiavelizmą, todėl yra priverstas ne tik sekti ketmano kritikos tradiciją, bet ir jai oponuoti. Europietiškas ketmanas neturi jėgos pabusti atviru liūtu, o jo lapės išmintis yra labai trumpa. Miłoszas išskiria aibę ketmano rūšių: tautinį, revoliucinės skaitybės, estetinį, profesijos, skeptišką, metafizinį, etinį. Metafiziniams jis priskiria apsimetėlius kunigus, katalikus, kurie bando saugoti tikėjimą ir apgaudinėti dviveidiškumu komunistų valdžią. Apie jų gudravimą Miłoszas rašo: „Nuo visiško pažeminimo jie ginasi metafiziniu ketmanu: apgaudinėja velnią, mananti, kad jis juos apgavęs, nors tas velnias žino, kad jie manosi jį apgaudinėja, ir jam tas tinka“¹⁹. Tokie tipiški totalitarinio gudravimo suktukai plačiai aptariami Slavojaus Žižeko tyrinėjimuose, kuriems Donskis buvo šaltas. Kuo skiriasi iškilus makiavelistas nuo metafizinio ketmano? Pirmiausia ryžtu ir diplomatiniais tikslais, gebėjimu nebebūti ketmanu, kai tik bus poreikis, o šį poreikį makiavelistas sukuria pats, savo tvirta iniciatyva ir precedentų analize.

Miłoszas ir Donskis visiškai nepasmerkti etinės ketmaniškos laikysenos. Miłoszas pateikia pavyzdį: „Tad subtiliausiose gudrybėse besitobulinantis čekas, vengras ar lenkas tikrai šypteli sužinojęs, kad kažkas emigracijoje pavadinęs jį išdaviku (ar kiaule) kaip tik tuo momentu, kai jis lošia partiją, lemiančią penkiolikos laboratorijų arba dvidešimties menininkų dirbtuvių likimą. Tie, užsienyje, niekada nežinos, kas perkama už kokią kainą“²⁰. Šis Miłoszo samprotavimas saugo mus nuo tiesmuko konformisto etiketės kabinėjimo ir parodo sovietinio žmogaus psichologinį ir retorinį sudėtingumą, susijusį, kaip Miłoszas tai vadina, su „sudėtingomis filosofinių šachmatų partijomis“. Donskis nebuvo tiesmukas sovietinio žmogaus kaltintojas, o matė jo sudėtingą psichologinę struktūrą, susijusią ir su ketmano efektu, su sąmoninga diplomatija, su filosofiniais šachmatais. Jis pritaria Miłoszo ketmaniškos rezistencijos idėjai: „Būtent nuolatiniu vaidinimu, ištikimybės simuliacijomis ar lojalumo klastojimu daugelis žmonių išgyveno režimo sąlygomis, ypač jo įnirtingiausiose stadijose, pvz., per stalininius valymus. Nemažai žmonių tuoj pat suvokė, kad vienintelis išsigelbėjimas – sufabrikuoti savo asmenybę, o paskui nuolat klastoti savo jausmus ir reakcijas“²¹. Iš tiesų, kalbama apie unikalų sovietinio laisvamano inteligento gebėjimą valdyti daugialygę niuansuotą kalbą, naudotis skirtingais prasmės atspalviais, daugybe nutylėjimų ir šnekėjimų ne į temą arba tuščiai kartoti vertybinius šampus, taip pranešant, kad šiuo metu nėra jokios minties ar pranešimo, net jei mes juos matome. Štomas tai vadino skirtumu tarp slaptos ir atviros kitamanystės. Slapta kitamanystė buvo alternatyva disidentiniam sąjūdžiui

¹⁹ Ten pat, 97.

²⁰ Ten pat, 104.

²¹ Donskis L. *Neapykantos formos*, 153.

kaip bandymas, galimybė išgyventi savo šalyje, atsisakant viešo, atviro totalitarizmo ar korumpuotos nomenklatūrinės sistemos smerkimo. Slapta kitamanystė ir kūrybingumas padėjo sukurti ištisuos paralelinius simbolinius pasaulius ir sukabinti juos privalomais, tačiau nieko nesakančiais ideologiniais šampais. Ketmanai ir slapti kitamaniai esmiškai skiriasi nuo tikratikių, ideologinių doktrinierių ir kanukų, kurių ir šiandien daug. Tačiau Donskis nekalba apie šios daugialypumų niuanosuotos ir politiškai korektiškos kalbos ir mąstymo likimą šiandien: takiojo mito, industrinės konspiracijos ir neoliberalios rinkos sąlygomis. Ar tikrai būtinybė žaisti konformistus pasibaigė, nes pasaulis išsiblaivė, pagaliau tapo tuo, kas yra? Mano nuostata yra kitokia: neabejotinai ketmanai išliko, tačiau tikslas yra siekti atviro kitamanystės, atvirų alternatyvų postulavimo ir diskutavimo remiantis moksliniais tyrimais ir faktais.

VELBEKIŠKAS *JAUTRUSIS CINIKAS* IR EGZISTENCINIO JAUSMO IŠAUKŠTINIMAS

Visai kitame kontekste Donskis kalba apie Michelo Houellebecqo herojus romanuose „Salos galimybė“ ir „Elementarios dalelės“. Šie romanai ciniškai preparuoja ir demaskuoja erotinę visuomenę. „Salos galimybėje“²² pagrindinis herojus Danielius (save vadinęs Zaratustra) kritinėmis, giliai ironiškais, ciniškais apybraižomis, pornografiniais ir prievartos filmais manipuliuoja milijoninėmis auditorijomis, bet palapsniui eliminuoja, susklydžia į nykstantai mažą salą visus privačius jausmus, palikdamas juos savo klonams kaip eksperimentui. Seksas, prievarta, viešas cinizmas išplečia viešąją įtaką ir visiškai nusulina privatų gyvenimą bei egzistencinių jausmų archipelagą²³. Donskis Houellebecqo „Salos galimybę“ rikiuoja šalia Jevgenijaus Zamiatino, Witkiewicziaus, Orwello, Huxley'io antiutopijų ir įvardija kaip šiuolaikinės Vakarų visuomenės kritiką. O „Elementariose dalelėse“ pagrindiniai herojai broliai Briuno ir Mišelis nebesugeba egzistenciškai pilnai mylėti, tačiau yra kupini arba mokslinių, arba seksualinių tyrimų ar ieškojimų. Du broliai: Mišelis nejausmingas ir šaltas mokslininkas, kuris nesupranta meilės, ir seksualinis hedonistas Briuno, kuris santykiauja kaip geismo mašina ir neugeba mylėti. Briuno yra ciniškai kūrybingas, pornografiškas, filosofiškas ir kupinas juodo humoro. Jis yra nei tikratis, nei kanukas ir ne ketmaniškas daugiaveidis. Donskis kalba apie kitokį herojų „jautrų ciniką“, kuris „be odos ir apnuogintais nervais, tačiau galios lauko

²² Houellebecq M. *Salos galimybė*. Vilnius: Tyto alba, 2007.

²³ Bauman Z., Donskis L. *Moral Blindness The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*. London: Polity, 2013, 195.

žmogus, tyčiojimąsi ir humoru užmaskuotą neapykantą pavertęs preke ir savo sėkmės įrankiu²⁴. Vis dėlto „jautraus cinizmo“ tema Donskio kūrinuose liko tik pažymėta ir numanoma kaip dar vienas niekšybės trajektorijų paribys. Houellebecqas romane vaizduoja meilės pašalinimą iš žmonių malonumų vartojimo ir reprodukcijos ciklo. Tada atsiveria nesibaigiantis orginis šėlas ir mechaninis-technologinis dauginimosi racionalumas, jų dermė. O meilės, rūpesčio, užuojautos jausmai yra minimalizuojami iki laisvos partnerystės, kartu ir laisvai tenkinant seksualinius troškimus. Vis dėlto gilesnis meilės jausmas lieka kaip pasąmonės trauma, kuriai spręsti gali būti pasitelkiami psichologai ar psichoanalitikai. Beveik pašalinus meilę iš seksualinio lauko, nėra pašalinamos egzistencinės dramos, susijusios su kančia, pasibjaurėjimu, siaubu, kuriuos atveria kiti žmonės, ligos, kūnų irimas, degradavimas ir mirtys... Visa tai šalina individuali vartotojiška, racionali sąmonė, jos visuomenė ir tvarkos, kur egoistinis malonumas yra aukščiausias dėsnis, o tai, kas skauda ir bjauru, išstumiami į prieblandos zonas: ligonines, kalėjimus... Houellebecqas nekalba apie terorą, kaip skausmo, sudarkytos žmogaus mėsos, viešo suluošinimo ar ligos ištraukimą iš paslėpties mašinų. O Donskio kritika siekia palaipsniui atverti egzistenciškai svarbius paslėptus dalykus ir ypač tai išryškėjo jo paskutiniuose kūrinuose, kur viešosioms socialinėms problemoms buvo skiriamas vis daugiau dėmesio. Svarbiausias jo motyvas: meilės gražinimas į asmeninės atsakomybės ir rūpesčio lauką, kuris įtraukia globos ir senatvės motyvus, buvo svarbus vidinei Donskio laikysenai. Galbūt todėl ciniškasis Houellebecqas rado kelią į jo kūrybą.

Paskutinis Donskio gyvenimo etapas sutapo su jo romantinės meilės idėjos analize, ypač Miguelio de Cervanteso ir Williamo Shakespeare'o kūryboje. Romeo ir Džuljeta, amžinasis tragiškos meilės motyvas, yra anapus vartotojiško malonumo principo. Donskio ir Houellebecqo požiūriai į viešinimą ir filosofiją yra priešingi. Prancūzų rašytojas apibendrina: „Racionali malonumų ir kančių analizė, kurią anksčiau ar vėliau kiekvienam tenka atlikti, nuo tam tikro amžiaus neišvengiamai pastūmėja galvoti apie savižudybę. Šiuo požiūriu įdomu pažymėti: Deliozas ir Deboras, garbūs amžiaus pabaigos intelektualai, abu nusižudė be akivaizdžios priežasties – vien dėl to, kad nepakėlė savo fizinio irimo perspektyvos.“²⁵ Houellebecqo rašymas artimas Albert'o Camus filosofiniam žvilgsniui į žmogaus kančios ir savižudybės temas. O Donskis buvo gana toli nuo Camus, Debord'o, Deleuze'o svarstymų, nuo liberalaus egzistencializmo ir maištingo kairiojo sąjūdžio bangos. Jo pastabos apie visuomenės viešuosius ryšius, apie medijų mašinas, griauančias individo kūrybines pastangas ir engiančias jo bendravimą, buvo kritika, naujo pasaulio suvokimas, bet ne maištas ir ne ciniškas jo paneigimas. Vis dėlto jis puikiai suprato

²⁴ Donskis L. *Paralelinės tikrovės*. Vilnius: Versus aureus, 2013, 134.

²⁵ Houellebecq M. *Elementariosios dalelės*. Vilnius: Tyto alba, 2005, 269–270.

ir maištininkus, juos citavo ir į juos atsižvelgė, tačiau liko savo rašytojų pasaulyje: antiutopistų (Zamiatino, Witkiewicziaus, Orwello, Huxley'io), Vidurio ir Rytų Europos kritikų (Miłoszo, Milano Kunderos, Gavelio), taip pat buvo naujojo lietuviško romano gerbėjas (Kristinos Sabaliauskaitės ir kt.).

Ideologiniai doktrinieriai ir jų metodologinis nacionalizmas yra tikratikystės rezultatas. Itin dažnai ideologinis doktriniskumas yra nusakomas dvasinės pilnatvės, išskirtinio dvasingumo ir panašiomis sąvokomis. Jie vykdo dvasinę represiją ir jiems yra pasipriešinama atvirai – nonkonformizmas, arba atvira kitamanystė, arba slaptai – *semikonformistinė mimikrija*, ketmaniškas gudrumas. Tai, ką Donskis svarsto kaip sąmoningumo alternatyvas hegemoninei ideologinei doktrinai pokolonializmo studijose, Homi'is K. Bhabha įvardija kaip mimikriją, kaip prisitariantį apsimetinėjimą nepakeičiant savo esmės arba labai mažai ją keičiant. Tai ir yra vienas iš laisvės kelių žmonėms, giliai veikiamiems tikratikystės sistemos. Jie ją gali iškreipti: atsisakydami tiesiogiai mėgdžioti, aklaui sekti, skelbdami apie idėjų adaptavimą tautinėms sąlygoms, t. y. naudotis mimikrine strategija: susinti, alinti hegemonines sąvokas. Mimikrija ir hegemonijos alinimas pasireiškia parodijomis, fejtonais, anekdotais, kalbiniu – meminiu iškreipimu, slengo ir kitakalbystės įgalinimu, kalbėjimu tarp eilučių, užuominų simbolizmo plėtra... galiausiai atitrūkstiant nuo hegemonijos.

Tačiau tikratikiai tokią nukrypimo, išdavystės strategiją laiko niekšybe ir aktyviai agituoja kovoti su niekšybe. Viena iš neapykantos formų ir yra paskelbti net slaptuosius kitamanius pasaulio niekšais, kaip buvo elgiamasi nacistinėje Vokietijoje su žydais. Tokiu atveju gėrio ir blogio figūros apsiverčia ir tai, kas tikratikio lūpose vadinama niekšybe, disidentas suvoks kaip atvirą arba slaptą kitamanystę.

TAKUSIS BLOGIS IR GLOBALINIO ANONIMO VISUOMENĖ

Donskis ilgą laiką buvo susitelkęs kritikuoti Didžiojo Brolio figūras, ideologinius doktrinierius, tikratikius. Vis dėlto kanukų (pilkų ir belyčių, anoniminių skundikų, partijos atstovų-stebėtojų) analizė atvėrė anoniminio mažojo blogio temą, kuriai jis skyrė vis daugiau dėmesio. Banaliojo, anonimiškai suinstrumentinto ir neatsakingo blogio analizei didelę įtaką turėjo Arendt tyrinėjimai ir Eichmanno byla²⁶. Politikoje banaliajam blogiui jis priešino – tiesa, ne jo sugalvotą – naudingo idioto figūrą, tačiau itin išryškėjo blogio ir niekšybės figūrų galerija jam bendradarbiaujant su Zygmundu Baumanu. *Naudingas idiotas* yra verstinis iš sovietologų vartoto angliško pasakymo *useful idiot*, skirto naiviam pasitikėjimui svetima

²⁶ Arendt H. *Eichmannas Jeruzalėje. Ataskaita apie blogio banalumą*. Vilnius: Aidai, 2015.

propaganda, pirmiausia nekritiškoms auditorijoms, simpatizavusioms Sovietų Sąjungai. Štromas ir kiti disidentai emigrantai, taip pat egzilyje atsidūrę Baltijos ir kitų šalių pabėgėliai turėjo diskutuoti apie nusiginklavimą, taiką, socializmo demokratiją, darbo žmonių gerovę ir kitą Sovietų Sąjungos propagandą. Naudingi idiotai – asmenys, pasitikintys propagandos skleidžiamu gėriu ir net rodantys iniciatyvą jai sustiprinti. Šie asmenys beveik nieko bendra neturi su žodžio ir nuomonių laisve, nes plėtoja ne savo kritines pažiūras (radikalūs komunistai trockistai Vakaruose nebuvo laikomi naudingais idiotais), o yra pakeistinio mąstymo subjektai. Savo tinklaraštyje kalbėdamas apie šiuolaikinės Rusijos bandymą diskredituoti NATO ir Vakarų pačių liberalių demokratų lūpomis Donskis rašo: „Kas tai? Lenino pranašystės, kad jiems (Rusijai) naudingi idiotai (Vakarai) patys nuvys sau virvę, kuria ir bus pakarti? Ar tyli NATO galo pradžia, Rusijai pagaliau sulaukus savo triumfo ir suardžius aljanso narių vienybę, pasinaudojus golistiniu Prancūzijos sindromu ir noru sukurti JAV atsvarą strateginio gynybinio aljanso viduje (beprotybė arba išdavystė – nelygu kaip traktuosi tokią poziciją)?“²⁷. Citatoje Leonidas Donskis pavartoja *naudingas idiotas* klasikine prasme. Vis dėlto naiviosios ir sąžiningos sąmonės sąsajos su *useful idiot* idėja liko neišskleista, nors panašiai kadaise Georgas Hegelis kritikavo apšviestuosios, sąžiningos sąmonės naivų tikėjimą, kad kažkokia kritinė ir mokslinė argumentacija gali pakeisti kasdieninį žmonių elgesį ir įsitikinimus²⁸. Jeanas Paulis Sartre'as panašų naivų atsidavimą perteikė kaip melagingą tikėjimą, analogišką doktrinieriškai, melagingai sąmonei. *Naudingo idioto* idėja priklauso samprotavimų grupei, kaip ir naivus tikėjimas lapės pasakomis varnai, tai rodo, kokią žalą ji gali sukelti. Banaliojo blogio idėja siejasi su *naudingo idioto*, tačiau ji aprėpia ne svetimą nesavarankišką mąstymą, o savą ir ne tiek idėjų, kiek administruojant ir aklaik vykdant įstatymus.

Hegelis kalbėjo apie sąvokų raidą dėl išorinių ir vidinių, visuotinių ir konkrečių, objektyvių ir subjektyvių prieštaravimų. Tai reiškė, kad ne tik gėris šiose dialektinėse sąpuoklėse, bet ir blogis įgauna vis daugiau taurumo ir elegantiškumo kaip gilus ir turiningas Goethe'ės Metistofelis (Fauste). Šiuo atveju kalbame apie idėjų turtinimą, sintezes ir tobulėjimo trajektorijas. Donskis ir Baumanas samprotauja apie kitą blogį: nedvasingą, išsusintą, pustuštį, virtusį kasdienybės elementu. Šiam blogiui suvokti pirmiausia reikia perprasti vartotojiškos visuomenės, takiosios modernybės, susvetimėjusio individualizmo reiškinius, kuriems Baumanas skyrė daug dėmesio. Takiojo blogio nagrinėjimai Donskiui, kaip idėjų ir atminties konfigūracijų genealogui, buvo iššūkis, kad mirgantis ir visados drungnas, mažai

²⁷ Donskis L. Ar Rusija pakirs ES ir NATO narių solidarumą? In L. Donskio blogas; <http://www.donskis.lt/p/lt/1/1_/2162> (žiūrėta 2017 01 19).

²⁸ Hegelis G. (*Dvasios fenomenologija*. Vilnius: Pradai, 1997) netiesiogiai komentavo Denio Diderot kūrinį „Ramo sūnėnas“, kur ši naivaus tikėjimo ir ėjimo į liaudį situacija ir buvo aprašyta.

reikšmingas kasdienybės blogis neturi atminties ir vengia rimtesnių istorinių tyrinėjimų. Didysis ir visa susinantis anonimas egzistuoja kaip opozicija ne tik genijų (autoriniam) menui, filosofijai, didžiųjų idėjų istorijai, bet ir Didžiajam Blogiui, Leviatanui. Globalinio anonimo (angl. *Global anonymous*²⁹) skleidžiamas banalusis blogis dažniausiai yra tapatinamas su masių visuomene, su masinės atminties stoka, su tikėjimu instrumentiniu intelektu ir specialistų sprendimais. Štai kodėl Leonidas Donskis visados skeptiškai žiūrėjo į tuos politikus, kurie kalba apie „specialistų vyriausybes“ ir jų išganingą instrumentinį protą. Taigi atminties, istorijos, genealogijų signatūrų tyrimai aiškiai turėjo skirtis nuo užmaršties procesų ir pėdsakų tyrinėjimų.

Užmaršties signatūros gali būti aprašytos dvejopai. Pirma, kaip regimi prievartiniai nepageidaujamos atminties naikinimo veiksmai: skulptūrų ir paminklų griovimas, paveldo naikinimas, nuotraukų cenzūravimas, istorinių liudijimų perrašymas, bibliotekų rekonstravimas... Sovietmečiu taip buvo ištrinami buvę ir tapę nepageidaujamais sovietiniai lyderiai (beveik visi: Levas Trockis, Josifas Stalinas, Nikita Chruščiovas, net Leonidas Brežnevas buvo šalinami iš atminties Michailo Gorbačiovo valdymo laikotarpiu ir pagaliau pats Gorbačiovas, valdant Borisui Jelcinui ir Vladimirui Putinui). Viešajam atminties naikinimui, taip pat priklauso sovietinių skulptūrų griovimas Baltijos šalyse ir Ukrainoje. Viešasis nepageidaujamos atminties griovimas dažniausiai yra susijęs su politiniais, išsilaisvinimo, dekolonizacijos procesais. Antra, visai kita užmarštis, apie kurią kalba Donskis ir Baumanas, yra susijusi su gėrio ir blogio figūrų nusuginimu ir tapimu beveik nesiskiriančiomis. Tada ateina Globalinio vartotojiško anonimo laikotarpis, persmelkiantis buvusias koncentracijos stovyklas, darbo lagerius, paminklus, ištisas bibliotekas ir net archyvus. Kasdienybės anonimiškumo instrumentalizmas ir egzistencinis beprasmiškumas, neistoriškumas susina viešąją atmintį ir daro nereikšmingu aktyvizmą – *vita activa* (Arendt žodžiais). Tai – decivilizacijos, socialinio regreso kelias, didinantis masinį neatsakingumą, naikinantis stiprias demokratinės autonomijas ir kuriantis stiprios vertikalės bei autoritarinio politinio lyderio mitą.

Donskis buvo daug kalbėjęs apie aukos sindromą Lietuvoje po 1990 m., kuris skatino vengti atsakomybės ir atsakingumo, atminties apie savo veiklas, ypač dėl Holokausto ir dėl sovietinių tremčių. Tačiau abejoju, ar banalioji užmarštis tikrai yra: „Mes mokomės iš Rytų Europos rašytojų, kad fatališka užmarštis ir amnezija yra Vidurio ir Rytų Europos kryptis“³⁰. Donskis rašo apie šiandieną: „Blogis yra bedantis ir plačiai paplitęs. Deja, nemaloni tiesa yra tai, kad jis tyko kiekviename

²⁹ Bauman Z., Donskis L. *Moral Blindness: The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*. London: Polity, 2013, 11.

³⁰ Ten pat, 28.

normaliame ir sveikame žmoguje. Ir blogiausia yra ne potencialusis blogis, esantis kiekviename iš mūsų, o tai, kad situacijos ir aplinkybės, kaip antai mūsų tikėjimas, kultūra ar žmonių santykiai, negali jo sustabdyti. Blogis užsidengia silpnumo kauke ir tuo pačiu jis yra silpnumas.³¹ Baumanas ir Donskis suteikia moralinio aklumo (angl. *moral blindness*) sąvokai konkretų, empirinį pavidalą: pavyzdžiui, tai yra komunikacinė ir kupina kam nors neapykantos bendruomenė socialiniuose tinkluose, tarkime, „Facebook“ (*Veidaknygėje*). Žmonės, nematantys vienas kito ir neturintys bendro politinio kūno, vien tik vardų pagalba gali sukurti nepakantos savo priešams grupes ir veikti kaip griauanti jėga. Vietoj ankstesnio blogio veido, pavyzdžiui, Leviatano, dabartis pakviečia Globalinį anonimą. Anoniminis instrumentumas ir takusis blogis yra glaudžiai susijęs su adiaforizacijos (moralinio neįautrumo, emocinės drungnos) plitimu. Adiaforizacija vis labiau persmelkia visą oficialų žmonių bendravimą. Mandagumą užgožia emociškai neįautrus ir moraliai nereaguojantis etiketas. Adiaforiška kaukė yra puikiausia terpė plisti Globaliniam anonimui kaip naujo aklo blogio šaltiniui. Akli anoniminiai teisėjai esmiškai skiriasi nuo reginčių tikratiųjų, ideologinių doktrinierių ar nuolatos sukčiaujančio ketmano. Tokiojo kasdienybės blogio ypatumas yra jo decentracija, gebėjimas išvengti asmeninės, subjekto atsakomybės, nepakaltinamumas. Šis per komentarus paplitęs blogis atrodo yra beveik bejėgis, vos girdimas diskusijų metu, tačiau turi galimybę plisti socialinėje žiniasklaidoje, veikti politinį balsavimą, skatinti pilietinį pasyvumą ir ignoravimą ar, kaip minėjau autoritarinių mitų kūrimą ir „specialistų“ populizmą. Pasak Baumano, tokiosios (angl. *liquid*) modernybės bruožas ir yra anoniminė adiaforizacija, kuri veikia visas moralines trajektorijas ir konfigūracijas, jas tiesiog sutrindama į bespalvę košę: tai taip pat yra blogis, kaip ir gėrio anonimizacija bei visiškas nususinimas. Globalus adiaforinis, moralinis anonimiškumas yra garantuojamas visų tarnybų – nuo psichiatrų ir sociologų iki kalėjų ir ligoninių, užtikrina didžiųjų monstrų, baisaus blogio sunaikinimą. Vietoj vieno didelio ir matomo blogio jis virsta nematomu rūku, kuris įsiskverbia į visus. Ir tai yra tikrai jau po faustiškojo amžiaus, po Spenglerio Europos.

PRIEŠ SOCIALINĘ APOKALIPTIKĄ

Straipsnis apie Donskio santykį su neapykantos ir blogio formomis būtų neišbaigtas, jei jo nesusietume su kita nei kritika puse: su jo nesibaigiančiu kūrybingumu ir išaukštinto gėrio puoselėjimu, su jo kultūrinių intucijų, menininkų ir naujų atradimų rėmimu, kurie stipriai kontrastavo su jo pasvarstymais apie išdavikus

³¹ Ten pat, 10.

inteligentus, tikratikius ir jų doktriniškumą, apie tikratiškių anoniminius agentus – kanukus, apie dviveidžius konformistus ir ketmanišką rezistenciją, apie Didįjį Brolių ir globalinį anonimiškumą, apie tokiojo blogio sąsajas su masių visuomene, jos mitais ir sindromais. Kitoje neapykantos ir blogio pusėje buvo didieji meno kūriniai, iškilūs mąstytojai, muzika, futbolas, draugai, paskaitos ir studentai. Donskis niekada nebuvo apokaliptikas ar ciniškas skeptikas. Šia prasme jis nuolatos vadovavosi gėrio ir grožio primato nuostata, meilės, draugystės, atsidavimo idėjomis. Tokiu būdu kavoliškas tikėjimas revizionizmu ir idėjų istorijos daugialiniškumu netrukdytų pasirinkti savą neoromantinę laikyseną, meno puoselėjimą ir džiaugsmo trajektorijas. Kad ir kritikavo visuomenę bei jos politines institucijas, ši kritika visados rėmėsi tam tikromis idėjinėmis tradicijomis, rodančiomis didžiulę pagarbą net tiems, kurių politinės nuostatos buvo toli nuo jo. Leonidas Donskis liko anapus apokaliptinių filosofinių ir kultūrologinių virpėjimų, toli nuo kairiųjų ir dešiniųjų kraštutinumų, atsargiai žvelgė į postmodernų meną ir poststruktūralizmo filosofiją, tačiau savo ironiškai geranorišku stiliumi teikė socialinei ir politinei kritikai būtiną savitvardą ir džiaugsmą.

LITERATŪRA

- Arendt H. *Eichmannas Jeruzalėje. Ataskaita apie blogio banalumą*. Vilnius: Aidai, 2015.
- Bauman Z., Donskis L. *Moral Blindness The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*. London: Polity, 2013.
- Donskis L. *Moderniosios kultūros filosofijos metmenys*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
- Donskis L. *Forms of Hatred: The Troubled. Imagination in Modern Philosophy and Literature*. Amsterdam / New York: Rodopi, 2003.
- Donskis L. *Neapykantos formos: įaudrinta vaizduotė modernioje filosofijoje ir literatūroje*. Vilnius: Versus aureus, 2007.
- Donskis L. *Taip, bet... Nepolitologiniai svarstymai apie politiką*. Vilnius: Versus aureus, 2007.
- Donskis L. *Paralelinės tikrovės*. Vilnius: Versus aureus, 2013.
- Donskis L. *Pratęstos tiesos*. Vilnius: Versus aureus, 2014.
- Donskis L. L. Donskis. Lietuva jaunos moters ir seno žydo akimis; <<http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/l-donskis-lietuva-jaunos-moters-ir-seno-zydo-akimis.d?id=61258695>> [žiūrėta 2013 m. gegužės 1 d.].
- Donskis L. Ar Rusija pakirs ES ir NATO narių solidarumą? In L. Donskio blogas; <http://www.donskis.lt/p/lt/1/1_/2162> [žiūrėta 2017 01 19].
- Hegelis G. *Dvasios fenomenologija*. Vilnius: Pradai, 1997.
- Houellebecq M. *Elementariosios dalelės*. Vilnius: Tyto alba, 2005.
- Houellebecq M. *Salos galimybė*. Vilnius: Tyto alba, 2007.
- Spengler O. *The Decline of the West*. Volume One: Form and Actuality. New York: Alfred and Knopf, 1936.
- Miłosz Ch. *Pavergtas protas: esė*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011.

Gintautas Mažeikis

LEONIDAS DONSKIS: FROM FAUSTIAN MORPHOLOGIES TO CRITICISMS
OF LIQUID EVIL

SUMMARY. This paper analyzes the philosophical thoughts of Leonidas Donskis about the evolution of figures of evil in Central and Eastern Europe. The analysis is based on a reading of his theories of the morphology of culture, of the genealogy of ideas, and of the moral imagination. This subject is an integral part of Donskis's whole intellectual biography, is central to his later researches, and thus partly characterizes all of his investigations. In this paper, after briefly surveying the assumptions of Oswald Spengler's analysis as well as Donskis's ideas of Renaissance titans and Enlightenment geniuses, I turn to his analysis of the moral imagination, its features, development, and main conceptions. Donskis discusses problems of the moral imagination on the levels of (1) Central and Eastern European social and political critique and of (2) the analysis of dystopias. The main figures of evil discussed are those of the true believers, the ideological doctrinaires, and the fundamentalists. At first Donskis delved into these topics basing himself on the ideas of Vytautas Kavolis and Aleksandras Shtromas. Differences in views about political leftness (revisionism vs. state nomenklatura socialism) served Donskis in developing his own views on the Soviet heritage and on being a true believer. Here the figures of kanukai (Ričardas Gavelis), murti-bingo (S. I. Witkiewicz), and ketman (A. de Gobineau and Czesław Miłosz) come into play, as well as the dystopias of Yevgeny Zamyatin, George Orwell, and Aldous Huxley. I pay special attention to Donskis's expansion of Michel Houellebecq's dystopia *The Possibility of an Island* and his picture of the sensitive cynic. The critique of liberal society implicit in Houellebecq's work provided an additional stimulus and opportunity for Donskis to reflect, together with Zygmunt Bauman, on the problem of the Global Anonymous, adiaphorization, and liquid evil in our contemporary society of alienated consumers. My article ends with a critique of intellectual apocalypticism, including those in Lithuania, who are opposed to Donskis's picture of a Europe of intellectual and moral giants and geniuses.

KEYWORDS: morphology of cultures, moral imagination, history of ideas, comparative civilizations, being a true believer, public intellectuals, liquid evil.